

АРХІВИ, БІБЛІОТЕКИ ТА МУЗЕЇ

Житомирсько-Вінницького регіону в умовах нацистської окупації (1941—1944 рр.)

Після військового вторгнення Німеччини на територію СРСР радянське керівництво почало евакуаційні заходи з переміщення з прифронтових районів у глибокий тил населення та матеріальних ресурсів. Евакуації також підлягали історико-культурні цінності місцевих архівів, бібліотек і музеїв. Однак через труднощі організаційного характеру, швидке просування військ Вермахту культурні цінності архівних, бібліотечних і музейних установ здебільшого повністю залишилися на окупованій німцями території або були вивезені лише частково. Серед них культурні установи Житомирщини та Вінниччини.

Руйнування та пограбування на початку нацистської окупації

На початку війни приміщення деяких культурних установ разом з їх фондами ушкоджено або зруйновано під час бойових дій. Особливо значних руйнувань зазнав Бердичівський краєзнавчий (історичний) музей. Унаслідок пожежі його основний будинок із великою кількістю експонатів було знищено. Частину експонатів розграбували окупаційні війська.

Через бойові дії значних втрат зазнала бібліотека педагогічного інституту Житомира. Деякі музеї, меншою мірою архіви та бібліотеки Житомирсько-Вінницького регіону стали об'єктами грабунку й місцями тимчасового розміщення німецьких військових; деякі з них, як бібліотека Бердичівської гімназії, було перетворено на німецькі військові лазарети.

Уже 9 липня 1941 року, в перший день окупації Житомира, солдати німецької танкової частини розграбували ботанічний відділ краєзнавчого музею, вилучили цінні зразки історичної зброї зі збройової кімнати. 10 липня 1941 року офіцери Вермахту зайняли приміщення історичного відділу та головний корпус музею, які вони звільнили лише у вересні 1941 року. За цей час

Житомирський краєзнавчий музей втратив мармурові вироби (шкатулки з лабрадориту, чорнильне приладдя), численні картини, художній фарфор, столове срібло, старовинні срібні монети тощо.

Протягом літа — осені 1941 року частково було розграбовано фонди деяких інших місцевих музеїв. Коростенський краєзнавчий музей захопили та пограбували угорські військові.

Дії військових Вермахту та союзних йому армій мали характер звичайного грабунку та вандалізму і не мали прямої заборони на рівні найвищого командування. 10 жовтня 1941 року командувач 6-ї німецької армії генерал-фельдмаршал В. фон Рейхенау в наказі «Про поведінку військ на Сході» підкреслював, що жодні «історичні або художні цінності на Сході не мають значення».

З іншого боку, серед зацікавлених різних німецьких відомств в ознайомленні з фондами місцевих культурних установ із можливим вилученням із них цінностей були і представники Вермахту. У науковій літературі поширено інформацію про діяльність у складі групи армій «Південь» фахівців із бібліотечної та архівної справи, перед якими стояло завдання обстежити місцеві бібліотеки та архіви для конфіскації важливих матеріалів військового характеру.

У жовтні 1941 року таку роботу виконували уповноважений Пруської державної бібліотеки доктор Вернер Шміц та представник шефа військових архівів групи армій «Південь» полковник фон Гьодль, які провели обстеження бібліотечних і архівних установ Києва, Житомира і Бердичева.

Організація роботи в умовах «нового порядку»

Незважаючи на вкрай складні умови, у перші місяці окупації регіону почалося відновлення роботи радянських обласних архівів, деяких бібліотек і центральних музеїв. На першому етапі забезпечення їх функціонування покладали на допоміжні управління. Згодом місцеві культурні установи перейшли під контроль цивільної адміністрації та спеціальних німецьких інституцій, хоча формально вони могли залишатися в підпорядкуванні допоміжної адміністрації, яка, по суті, також була німецькою.

Наприклад, у Вінниці архів, бібліотеки та краєзнавчий музей у 1943 році структурно були у складі міського управління. З кінця 1942 року керівництво культурними установами поклали на Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв на чолі з доктором Георгом Вінтером (створене 7 грудня 1942 року, відповідно до наказу райхскомісара Е. Коха).

Для ефективного зберігання, обліку та впорядкування архівних, бібліотечних і музейних фондів Крайове управління розробило систему крайових архівів, бібліотек і музеїв. Установи, які не отримували статусу крайових, було залишено в підпорядкуванні, хоча і під наглядом Крайового управління, генеральних комісарів. За часів окупації архів, бібліотеку і музей зі статусом «крайового» було створено лише в Києві.

Відновлення місцевих архівних, бібліотечних і музейних установ, яке переслідувало суто практичні цілі, проходило в умовах розгортання діяльності Оперативного штабу райхслайтера Розенберга (ОШР). ОШР, Управління якого очолював Герхард Утікаль, мав широке коло повноважень, пов'язаних із конфіскацією, вивченням, використанням культурно-історичних цінностей з ідеологічною й політичною метою. Під конфіскацію підпадали і мистецькі твори, які не мали ідеологічно-політичного навантаження.

Діяльність ОШР на місцях проводили через робочі групи головних робочих груп (на території генерального округу «Житомир» діяла робоча група «Західна Україна», яку згодом перейменовано на робочу групу «Київ», головної робочої групи «Україна») та вузькоспеціалізовані групи — зондеркоманди і зондерштаби.

Центральна частина Житомира на початку нацистської окупації

Одна із вулиць Вінниці на початку нацистської окупації

Вважають, що датою створення головної робочої групи «Україна» є 3 жовтня 1941 року, хоча її перші співробітники приїхали до Києва лише 18 жовтня 1941 року. Фактично роботу структур ОШР на території генерального округу «Житомир», зокрема зондерштабу «Наука», почато наприкінці 1941 — на початку 1942 рр.

Завдання архівних установ

Першочергове завдання відновлених радянських обласних архівів у Житомирі та Вінниці полягало у збереженні значного масиву документів, не евакуйованих на схід під час відступу більшовиків. У трьох сховищах Житомирського обласного архіву було 1 405 фондів, із яких 265 — дореволюційних часів.

Близько 1 млн справ, за повідомленням газети «Вінницькі вісті», нараховували фонди Вінницького обласного архіву. Це були документи часів Російської імперії (починаючи з 1861 року), справи 46 установ та 256 міських установ за період 1913 — середини 1941 рр. Деякі документи місцевого походження перебували на зберіганні в архівному відділі Бердичівського музею, який у березні

1942 року виділено в окрему структурну одиницю при музеї.

До початку 1942 року в назвах місцевих архівів іноді використовували прикметник «обласний», який зумовлено номінативною класифікацією радянських адміністративно-територіальних одиниць. Разом із ним або окремо вживали прикметник «історичний». На середину 1942 року головний державний архів колишньої Житомирської області отримав офіційну назву «Житомирський історичний архів при генерал-комісаріаті», а Вінницької області — «Вінницький обласний історичний архів».

У березні 1943 року з ініціатииви Крайового управління архівів, бібліотек і музеїв колишні радянські облархіви Житомира та Вінниці було перетворено на окружні.

Протягом окупаційного періоду до місцевих архівів на постійне або тимчасове зберігання передавали справи деяких установ та організацій. До середини 1942 року працівники Вінницького історичного архіву впорядкували та здійснили опис фондів учительського інституту, Преображенського собору, Вінницького міського управління.

Директор Житомирського історичного архіву Павло Спаський для комплектування фондів установи у грудні 1941 року звернувся до облуправління з проханням видати розпорядження для редакції газети «Голос Волині», щоб вона надіслала на адресу архіву по одному примірнику всіх виданих газет та проводила поточне розсилання газет, оголошень, відозв.

Віднайдені німецькими інстанціями архівні документи ідеологічно-політичного змісту могли використовувати для виявлення комуністів, осіб єврейського походження, в антибільшовицькій та антиєврейській пропаганді. Особливу увагу приділяли матеріалам з історії німецької колонізації краю, адже вони виступали доказовою базою псевдонаукових претензій нацистів на «східний простір». Для фольксдойче архівні документи (метричні книги) могли допомогти підтвердити етнічне німецьке походження.

Для централізованого виявлення фольксдойче метричні книги німців-колоністів із Житомирського архіву було передано до генерального комісаріату. У липні 1943 року в Києві при Крайовому управлінні архівів, бібліотек і музеїв на підставі різних архівних матеріалів, які стосувалися фольксдойче, почали формувати спеціалізований Німецький архів.

Бібліотечна мережа. Бібліотечні установи Вінниці

Тотальна реорганізація охопила колишні радянські масові бібліотеки, книгозбірні вищих й середніх спеціальних навчальних закладів. Насамперед здійснено перегляд складу книжкового фонду бібліотек, книгарень та вилучено усю комуністичну ідеологічну й політичну літературу. Лише із Житомира на переробку до Коростишівської паперової фабрики передано 38 тонн таких видань. Це була половина усієї вилученої в місті літератури. Інші 50% книжок знищено. У деяких регіонах процеси вилучення ідеологічно-політичної більшовицької літератури перетворили на конфіскацію всіх наявних у місцевих жителів книжок.

Одне зі сховищ Державного архіву Житомирської області станом на 1944 рік

Після «чистки» із практичних міркувань німці відновили роботу поодиноких бібліотек переважно у містах і частині районних центрів. Головне завдання полягало в забезпеченні навчально-методичною й науковою літературою учнів і вчителів місцевих шкіл, студентів та викладацький склад вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Водночас було передбачено і бібліотечне обслуговування інших категорій населення.

Оскільки у трактуванні нацистів головний сенс існування місцевого населення зводився до роботи, у його повсякденні просто не могло бути місця для читання. Той самий Кох наголошував своїм адміністраторам: «Якщо цей народ (українці — авт.) працює 10 годин на день, то 8 годин він повинен працювати на нас».

Отже, серед зазначених «інших категорій» читачів місцевих бібліотек передусім могли бути фольксдойче, хоча для них було створено окрему мережу бібліотечних установ, та особи, які мали практичну професійну необхідність в ознайомленні з тією або тією літературою.

За період нацистської окупації регіону найбільшу кількість бібліотечних установ відкрито у Вінниці. Тут діяли медично-наукова бібліотека (180 тисяч книжок), бібліотеки ім. Коцюбинського (350 тисяч книжок), ім. Тімірязєва (300 тисяч книжок) та Замостянська (114 тисяч книжок) бібліотека. Останні три бібліотечні установи мали дитячі філії.

В одному з німецьких переліків бібліотек Вінниці від 6 березня 1942 року зазначено і про наявність у місті бібліотеки методичної літератури для вчителів із фондом у 56 тисяч книжок. Так, загальний книжковий фонд бібліотечних установ Вінниці становив 1 млн томів.

Медично-наукова бібліотека Вінниці була однією із найбільших спеціалізованих медичних бібліотек райхскомісаріату «Україна», її створили на основі кількох місцевих медичних бібліотек та доповнили приватними книжковими зібраннями «лікарів, які залишили Вінницю разом з більшовиками». Бібліотека мала забезпечувати літературою студентів і викладачів двох медичних технікумів і медінституту.

Поряд із Вінницькою медично-науковою бібліотекою «всеукраїнське значення» мала бібліотека ім. Коцюбинського. Особливо цінні видання перебували у відділах літератури іноземними мовами (серед них — санскритські, монгольські, китайські, японські книжки) та стародруків (Нюрнберзька хроніка 1493 року, карта видавництва Плантена 1595 року, німецькомовні видання Біблії 1693 року та 1703 року перекладу Мартина Лютера тощо).

Саме унікальні одиниці фондів вінницьких бібліотек стали основним об'єктом конфіскацій ОШР серед усіх бібліотечних установ регіону. Адже більшість колишніх радянських масових бібліотек мали переважно однотипні художні, технічні, комуністичні ідеологічно-політичні

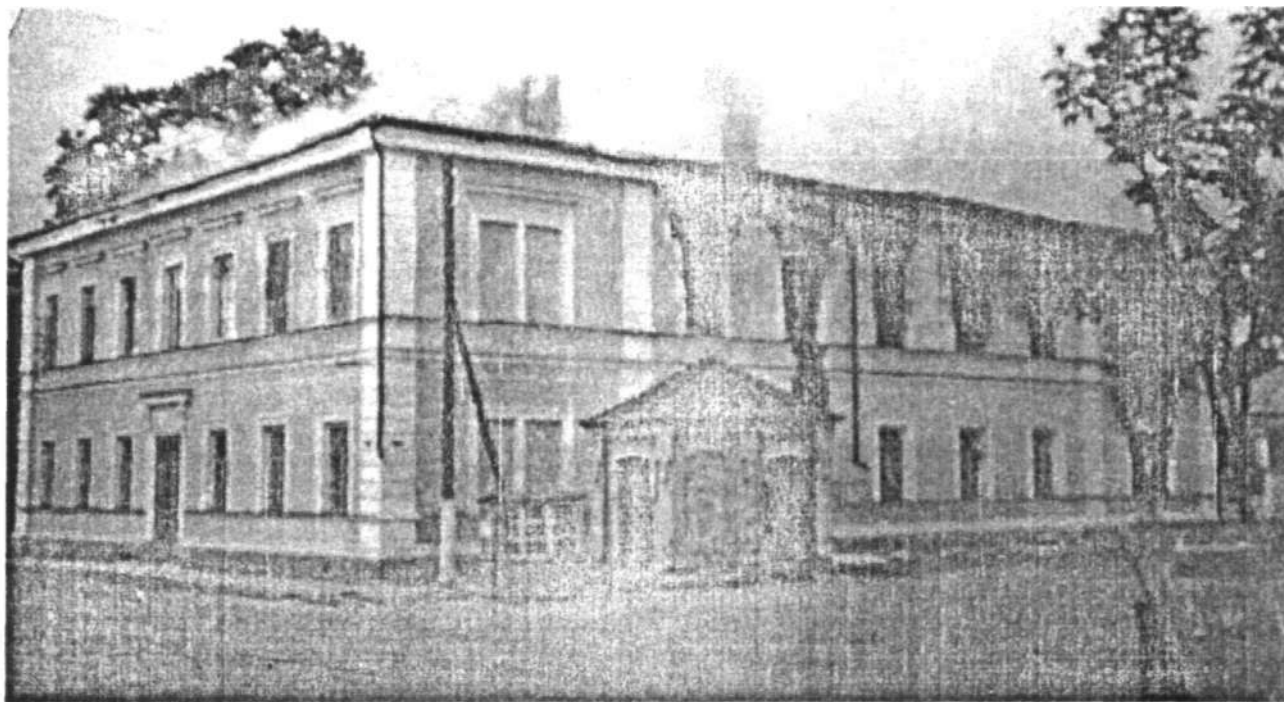
пропагандистські видання, які для представників ОШР не становили особливої цінності.

Бібліотечні установи Житомира

Для ілюстрації роботи місцевих бібліотечних установ звернемо увагу на діяльність Житомирської міської бібліотеки (для дорослих) та єдиної в регіоні міської бібліотеки для дітей, які почали працювати 3 листопада 1942 року в приміщенні по вул. Іларіонівська, 11 (нині — вул. Грушевського).

Фонди обох бібліотек було укомплектовано на основі книжок довоєнної міської бібліотеки й бібліотеки педагогічного інституту. Бібліотеки працювали за абонементним принципом щоденно з 11 до 16 години, окрім вихідних (суботи й неділі) та понеділка. За користування книжками і дорослі, і діти сплачували абонементні та заставні внески.

Читачів бібліотеки для дорослих обслуговувало 4, а дитячої — 2 бібліотекаря, облік бібліотечної діяльності забезпечував 1 бухгалтер, техперсонал установ — 2 прибиральниці та 1 двірник. Директором житомирських бібліотек (та міського книжкового складу) був фольксдойче Василь Михайлович Роде. Житомирська бібліотека для дорослих (у складі

Корпус бібліотеки Житомирського педагогічного інституту після пожежі (ймовірно, початок липня 1941 року)

технічного й белетристичного відділів) у день відкриття налічувала 18 410 книжок. За рік її роботи, до початку листопада 1943 року, було зареєстровано 1 224 читачі, яким було видано 30 789 книжок. За той самий період відвідувачі не повернули до бібліотеки 600 книжок.

За рік функціонування Житомирської бібліотеки для дітей її книжковий фонд збільшився із 2 320 до 5 180 книжок, а кількість читачів-учнів сягнула 748 осіб, які відвідали бібліотеку 14 368 разів. Понад 300 книжок не було повернуто. Для повернення «зачитаних» книжок працівники бібліотек надсилали боржникам письмові повідомлення та передавали список їхніх прізвищ голові Житомирського міського управління Д. Павловському (бібліотека для дорослих) або відділу освіти міськуправління (бібліотека для дітей).

Зусиллями працівників міської бібліотеки Житомира для обслуговування радянських військовополонених німецького табору на Богунії («Шталаг 358») сформовано дві книгозбірні по 300 книжок кожна. Тисячу книжок було передано для потреб одного з колаборантських формувань Вермахту. У підготовленій, але так і не опублікованій директором бібліотеки В. Роде статті для місцевої преси, це формування з ідеологічних міркувань назвали «українською військовою частиною».

Відвідувачі однієї з вінницьких бібліотек

Нові завдання музейних установ

Подвійне завдання стояло перед музейними установами. З одного боку, вони мали зберігати (консервувати) експонати для подальшого «вивчення» працівниками ОШР. З іншого — відновити роботу краєзнавчих музеїв у Житомирі, Вінниці та Бердичеві для організації культурного дозвілля німців на окупованій території. Адже їх фонди містили багато історико-культурних цінностей світового значення: колекції картин європейських і російських класиків, стародруки (інкунабули, ельзевіри), тисячі інших рідкісних книжкових видань.

У художніх колекціях Житомирського краєзнавчого музею, окрім інших, зберігалися полотна Тіціана, Рубенса, Канцєрова; Вінницького краєзнавчого музею — Караваджо, Мікеланджело, Айвазовського, Тропініна. Багато цінних книжкових видань перебувало в бібліотечних відділах краєзнавчих музеїв Житомира та Бердичева. У Житомирському краєзнавчому музеї зберігалось понад 8 тисяч рідкісних книжок, серед яких інкунабули, два першодруки І. Федорова, ельзевіри.

У бібліотеці Бердичівського музею разом зі стародруками, де їх налічували 2 533 томи, особливу увагу окупантів привернула приватна книгозбірня Оноре де Бальзака, який певний час проживав зі своєю дружиною Евеліною Ганською у с. Верхівня (Ружинський район Житомирської області).

Як і фонди місцевих архівів деяких вінницьких бібліотек, унікальні колекції краєзнавчих музеїв генерального округу «Житомир» активно «розробляли» працівники ОШР. Про масштаби їхньої діяльності з вилучення культурно-історичних цінностей у регіоні свідчить звернення житомирського штатткомісара Ф. Магаса до генерального комісара К. Клемма.

Ф. Магас скаржився на труднощі із забезпеченням пакувальним матеріалом та відповідними фахівцями для перевезення експонатів Житомирського краєзнавчого музею. Лише із фондів Вінницького

Зруйноване в роки Другої світової війни приміщення бібліотеки ім. Тімірязєва у Вінниці

краєзнавчого музею німці вивезли близько 5 960 експонатів; частину прихованої колекції, бібліотеку знищено пожежею в листопаді 1943 року. Значних руйнувань зазнало і приміщення музею.

Краєзнавчі музеї Житомира, Вінниці, Бердичева функціонували і на забезпечення культурного дозвілля німецьких окупантів. Особливу увагу загарбників привертала художні відділи, які стали основними у структурі музеїв. Художній відділ був єдиним, що діяв у Житомирському краєзнавчому музеї.

Тільки для німецької аудиторії у травні 1942 року у складі художнього, природничого та археологічного (а згодом — і нумізматичного) відділів відкрився Вінницький краєзнавчий музей. У місцевій пресі неможливість відкриття музею для загального відвідування, тобто і для ненімецького населення, цинічно мотивували незначною кількістю працівників музею.

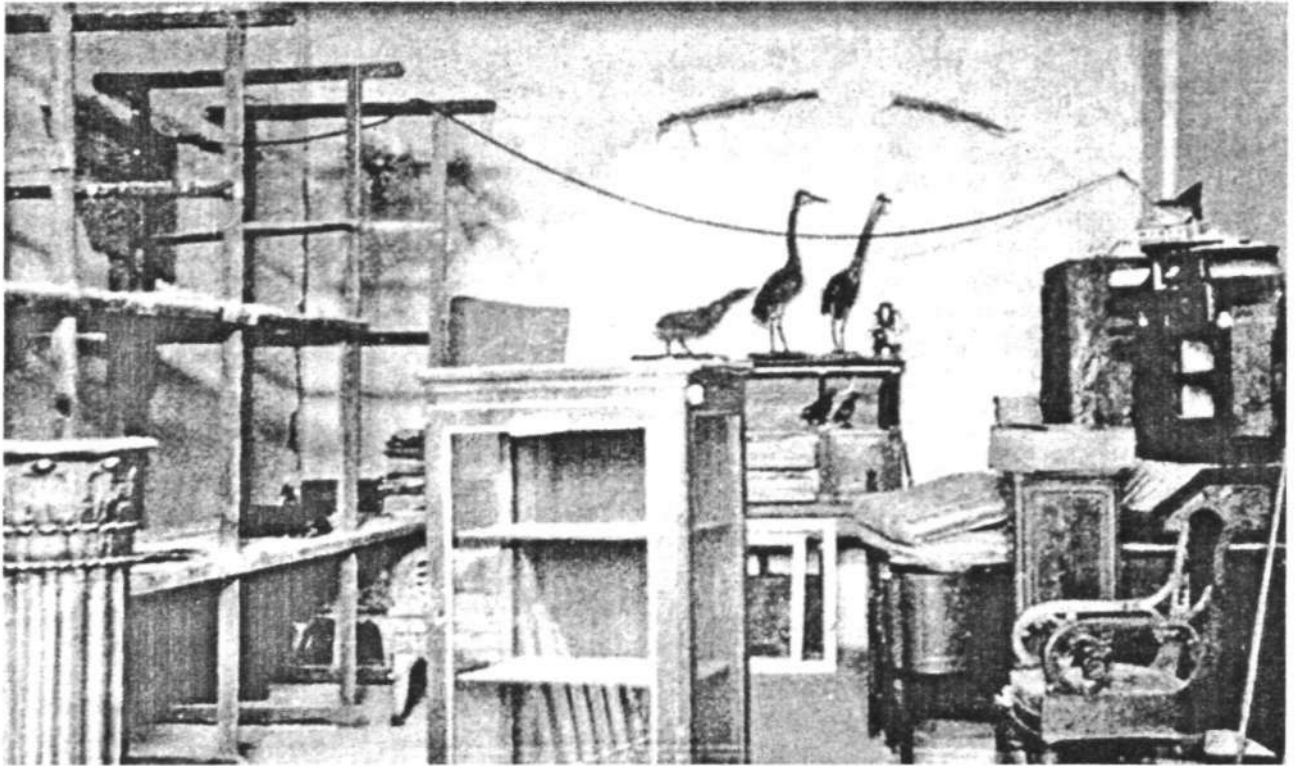
На відміну від музейних установ Житомира та Вінниці, відвідувати музейні експозиції у Бердичівському краєзнавчому музеї поряд з німцями мало можливість і місцеве українське населення. Для цього написи під музейними експонатами були і німецькою, і українською мовами.

Лише 6 квітня 1942 року, у перший день роботи, археологічний, історичний, етнографічний та природничий відділи Бердичівського краєзнавчого музею відвідали 260 осіб (щоправда, невідомою є кількість німців і представників цивільного українського населення).

Із пропагандистською метою, відповідно до постанови міського управління від 26 березня 1942 року, на базі Бердичівського музею почали формувати відділ «Нова Європа». Найімовірніше, його комплектували агітаційно-пропагандистськими матеріалами, які мали популяризувати серед місцевого населення систему нацистських порядків.

Єдиний музей регіону, який функціонував переважно для місцевого населення, оскільки його експозиції мало цікавили німців, був літературний музей М. Коцюбинського, відкритий у Вінниці у квітні 1943 року. 9 квітня 1943 року із фондів Вінницького краєзнавчого музею до літературного музею М. Коцюбинського передано 43 тематичні експонати.

Вищі посадові особи цивільної окупаційної адміністрації давали розпорядження про вилучення тих або тих мистецьких творів краєзнавчих музеїв. Такими діями був відомий генеральний комісар К. Клемм, який реквізував із фондів

Розграбована експозиція краєзнавчого музею у Вінниці

Житомирського краєзнавчого музею картини для особистих потреб та для канцелярії генералкомісаріату.

На лютий 1942 року в приміщеннях генералкомісаріату було 26 картин із фондів Житомирського музею, серед яких роботи Тіціана, Рубенса, Канцєрова та інших. Перебуваючи у квітні 1942 року у Вінниці, генералкомісар Клемм виявив бажання відвідати місцевий краєзнавчий музей. Можна припустити, що після цього його особисту «картинну галерею» та «експозицію» канцелярії генерального комісаріату поповнили нові полотна.

На завершальному етапі нацистської окупації

Пограбування та вивезення решток культурно-історичних цінностей нацисти активізували наприкінці 1943 року в період наближення до регіону фронту бойових дій. У листопаді 1943 року Вінницьке міське управління запропонувало гебітскомісару евакуювати найбільш важливе майно, зокрема унікальні експонати бібліотек і музеїв міста.

В останній період нацистської окупації активізувалися акти вандалізму гітлерівців, культурні установи знову зазнали руйнувань від бойових дій. Улітку 1943 року вцілілі фігури св. Антонія, Мадонни та інші на будівлях костелу, у якому було розміщено Бердичівський краєзнавчий музей, розстріляли німецькі офіцери з рушниць, так само було знищено вітражі в одній з інших будівель музею. Між 29 грудня 1943 року і 4 січня 1944 року його головний корпус повторно спалено.

Частину фондів архівів, бібліотек і музеїв регіону було втрачено через відсутність належних умов для їх зберігання. Архівні матеріали, які не вмістилися до зазначених приміщень, «було викинуто на вулицю, де їх розтягло місцеве населення».

Наукова діяльність

Поодинокі факти наукової діяльності як складової частини роботи архівів, бібліотек і музеїв у період нацистської окупації спрямовували в суто практичну площину і вони стали продовженням деяких започаткованих у радянський період напрямів досліджень.

У 1942 році директор Вінницького архіву доцент К. Глазирін завершив роботу над монографією «Очерки из истории управления Левобережной Украины в первой половине XVIII ст.». Із практичною метою працівники Вінницького історичного архіву склали короткий нарис історії Вінниці та історичну довідку про Вінницьку єпархію. Вірогідно, що короткий нарис історії Вінниці став основою німецького путівника м. Вінниця, датованого 15 травня 1942 року.

Напрямом науково-дослідної діяльності Бердичівського музею була селекція сільсько-господарських культур. Таку роботу ініціювали окупанти насамперед для оптимального використання сільськогосподарського потенціалу Житомирсько-Вінницького регіону.

На території України проводили дослідження представники наукових установ Райху. Серед них науковий працівник Інституту дослідження Магдебурзького права доктор Франц Кляйн, який протягом жовтня — листопада 1942 року працював у зондерштабі «Наука» **ОПР**, для вивчення питання впливу Магдебурзького права на українські землі відвідав багато бібліотек та архівів райхскомісаріату «Україна», зокрема на території генерального округу «Житомир».

У Вінницькому міському архіві Ф. Кляйн перебував 6 листопада 1942 року. Не знайшовши документів із розвитку Магдебурзького права в регіоні, його зацікавило наукове дослідження К. Глазиріна «Очерки из истории управления Левобережной Украины в первой половине XVIII ст.», зокрема інформація «про створення... в м. Глухові при міністерській канцелярії окремої комісії під головуванням князя А. І. Шаховського для кодифікації всіх наявних законодавчих збірників на Україні і складення на їх основі нового збірника, який може замінити Магдебурзьке право».

Використані джерела

1. Архів Управління Служби безпеки України в Житомирській області, ф. 6, спр. 28783.
2. Вінницькі вісті. Вінниця. 1941, 23 листопада, 21 грудня; 1942, 29 березня, 26 квітня, 11 червня, 22 липня, 5, 22 листопада; 1943, 25, 30 квітня.
3. Голос Волині. Житомир. 1941, 16 жовтня; 1942, 5 грудня.
4. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 2а.
5. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 4.
6. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 9.

7. Держархів Вінницької обл., ф. Р-1312, оп. 1, спр. 146а.
8. Держархів Житомирської обл., ф. Р-426, оп. 9, спр. 3.
9. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 32.
10. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 157.
11. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 158.
12. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1151, оп. 1, спр. 187.
13. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1156, оп. 1, спр. 34.
14. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1188, оп. 1, спр. 4.
15. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1632, оп. 1, спр. 2.
16. Держархів Житомирської обл., ф. Р-1632, оп. 1, спр. 3.
17. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 9.
18. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 44.
19. Держархів Житомирської обл., ф. Р-2636, оп. 1, спр. 55.
20. Калашнікова В. Є. Історико-культурні цінності України в умовах «нового порядку» (1941—1944 рр.): теоретичний аспект. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. XXVIII.
21. Кашеварова Н. Г. Діяльність Оперативного штабу Розенберга з вивчення нацистами «східного простору» (1940—1945). Ч. 1: джерелознавче дослідження. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014.
22. Нова доба. Бердичів, 1942, 30 січня, 11 квітня, 8 серпня.
23. Себта Т. Крайове управління архівів, бібліотек і музеїв при райхскомісаріаті України: історичний нарис. *Архіви України*. 2009. № 3—4.
24. Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: історичні нариси. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова), Г. В. Боряк, Ю. А. Левенець та ін. Київ: Наукова думка, 2011.
25. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України), ф. 3206, оп. 2, спр. 72.
26. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8.
27. ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 32.
28. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 1, спр. 1.
29. ЦДАВО України, ф. 3676, оп. 4, спр. 42.
30. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 3, спр. 264.
31. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 15.
32. ЦДАВО України, ф. 4620, оп. 5, спр. 20.
33. ЦДАВО України, ф. КМФ-8, оп. 1, спр. 182.
34. Вінниця в роки Другої світової війни. URL: http://vinnytsiahistory.org.ua/book/chapter_II/chapter.html (дата звернення: 07.04.2014).

Сергій СТЕЛЬНИКОВИЧ,

доктор історичних наук, професор Житомирського державного університету імені Івана Франка